

Η ΜΑΓΕΙΑ ΤΟΥ ΠΛΟΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ*

Christina Papadaki

Hellenic Ministry of Justice - University of the Aegean

papadakichristina@gmail.com

Από τους χρόνους τους παλιούς τό 'χω βαθύ μεράκι
να βγω στις πέρα θάλασσες να βρω το μαγισσάκι
(Ελύτης Ο., *Τα Ρω του έρωτα*, 1973)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Από το λιτά αποδοσμένο ψάρι στην πρύμνη των κυκλαδίτικων πλοίων ως τις «μπαρόκ» συνθέσεις του 17^{ου} - 18^{ου} αιώνα και τα ξυλόγλυπτα των νεότερων χρόνων, το ακρόπρωρο, συνδέεται, σταθερά μέσα στον χρόνο, με πλήθος μαγικοθρησκευτικών δοξασιών. Στο ίδιο μήκος κύματος, η παρουσία του οφθαλμού στην πλώρη, φαίνεται πως δεν έχει απλώς διακοσμητικό χαρακτήρα, καθώς οι μαγικές και αποτρόπαιες ιδιότητες του ματιού είναι γνωστές. Ζωόμορφα διαμορφωμένες εμβληματικές πλώρες και πρύμνες και γραπτοί οφθαλμοί φαίνεται πως συνδέονται με τις υπερφυσικές και μαγικές ιδιότητες των πλοίων διαχρονικά, απηχώντας δοξασίες και πίστεις που οι απαρχές τους χάνονται στα βάθη της Προϊστορίας και είναι συνυφασμένες με την «εμφύχωση» των πλεούμενων, τα οποία αντιμετωπίζονται ως ζωντανό οργανισμό με τη δική τους βιογραφία. Στο άρθρο επιχειρείται η ανίχνευση των παραπάνω παραμέτρων στους πολιτισμούς του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού και προπάντων της Μινωικής Κρήτης.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μινωική Κρήτη, μαγεία, πλοίο, ακρόπρωρο.

THE MAGIC OF THE SHIP AND THE SEA IN MINOAN CRETE: PRELIMINARY REMARKS

ABSTRACT

From the simply designed fish at the stern of Cycladic ships to the majestic “baroque” compositions of the 17th - 18th century and the wood carvings of modern times, the prow is connected, firmly in time, with a multitude of magical religious beliefs. At the same time, the presence of the *oculus* in the bow does not seem to have a purely decorative character, as the magical and abominable properties of the eye are known. Animal-shaped emblematic bows and sterns as well as written *oculi* seem to be associated with the supernatural and magical properties of ships over time, echoing beliefs whose origins are lost in the depths of time and are intertwined with the “animation” of the ship as a living organism with its own biography. The article attempts to detect the above parameters in the cultures of the Aegean Bronze Age and especially in Minoan Crete.

KEYWORDS: Minoan Crete, magic, ship, prow decoration.

DOI: <https://doi.org/10.25145/j.fortunat.2020.32.35>

FORTVNATAE, N° 32; 2020 (2), pp. 525-537; ISSN: 1131-6810 / e-2530-8343

Από το λιτά αποδοσμένο ψάρι στην πρύμνη των κυκλαδίτικων πλοίων ως τις μεγαλειώδεις «μπαρόκ» συνθέσεις του 17^{ου} - 18^{ου} αιώνα και τα λαϊκής τέχνης ξυλόγλυπτα των νεότερων χρόνων, το ακρόπρωρο συνδέεται, σταθερά μέσα στον χρόνο, με πλήθος μαγικοθηρησκευτικών δοξασιών (Θέμελης, 2018). Η διαχρονική πίστη στην ιερότητα της πλώρης και στις μεταφυσικές ιδιότητες του ακρόπρωρου (Hornell, 1943) συναντά την ύστατη έκφρασή της στο εικονοστάσι του Αγίου Νικολάου, προστάτη των ναυτικών, στα νεοελληνικά ιστιοφόρα (Θέμελης, 2018). Η ιστορία του ακρόπρωρου χάνεται στα βάθη της Προϊστορίας καθώς είναι στενά συνυφασμένη με την εξέλιξη της ίδιας της ναυσιπλοΐας, την οποία ο άνθρωπος, από περιέργεια, αλλά και από ανάγκη, ανακάλυψε μέσα από την εξοικείωσή του με το χερσαίο, καταρχήν, υγρό στοιχείο, στην Παλαιολιθική ήδη εποχή, πολύ καιρό, δηλαδή, πριν από την καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία (Θέμελης, 2017: 447).

Οι παλαιότερες απεικονίσεις πλοίων ανάγονται, με τα μέχρι στιγμής γνωστά δεδομένα, στην 4^η χιλιετία π.Χ. και εντοπίζονται στις περιοχές των μεγάλων παραποτάμιων πολιτισμών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου (Boyle, 1940· Barnett, 1960· Basch, 1969· De Graeve, 1981· Θέμελης, 2017). Στη Νότια Αίγυπτο και στη Νουβία σώζονται βραχογραφίες της Προδυναστικής περιόδου στις οποίες απεικονίζονται πλοία με κουπίά και υπερυψωμένη πλώρη που επιστέφεται με κεφάλι κερασφόρου ζώου (Barnett, 1969· Σπαθάρη, 1995: 16, ειμ. 3-4· Θέμελης, 2017: 447). Όμοια διακοσμημένη είναι η πλώρη του πλοίου σε εγχάρακτο αιγυπτιακό οστέινο πλακίδιο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Θέμελης, 2017: 447 και σημ. 5). Πλοία διαφόρων τύπων με κεφάλια κερασφόρων ζώων, όπως κριούς, ελάφια, αντιλόπες και ταύρους, στις πλώρες ή και στις πρύμνες τους, απαντούν σε όλους τους αρχαίους πολιτισμούς που έχουν πρόσβαση στο υγρό στοιχείο (Θέμελης, 2017, με συγκεντρωμένα παραδείγματα και βιβλιογραφία). Εννοείται, ότι, για τις πολύ πρώιμες εποχές, ίσως, δεν θα είμαστε ποτέ σε θέση να μάθουμε με απόλυτη βεβαιότητα εάν η διακόσμηση των ακρόπρωρων οφείλεται στην τέχνη εξειδικευμένων καραβομαραγκιών ή εάν πρόκειται για πραγματικά κρανία θυσιασμένων ζώων, όπως υπαινίσσονται και εθνογραφικά παραδείγματα που αφορούν στη θυσία ζώου κατά την καθέλκυση ενός πλοίου και στην τοποθέτηση της κεφαλής ή του δέρματός του στην κορυφή της πλώρης ή και στην πρύμνη (Θέμελης, 2017: 448). Το δέρμα του θυσιασμένου ζώου στα συγκεκριμένα σημεία, που παραπέμπει στον προοιμιακό μύθο της Αργοναυτικής Εκστρατείας, αντικαταστάθηκε, ήδη στην αρχαιότητα, από ιερά ράκη (*ροινιίδες*), που κρέμονταν, σαν φλάμπουρα, από τις στυλίδες των πλοίων, ενώ το κρανίο υποκατέστησαν σταδιακά ποικίλα ξυλόγλυπτα ομοιώματα, που, στο πέρασμα του χρόνου, εξελίχθηκαν σε κατατηξίτεχνα ακρόπρωρα και ακρόπρωμα με κεφάλια πραγματικών ή φανταστικών ζώων και ακόμη σύμβολα και εμβληματικά διακοσμητικά στοιχεία (Svoronos, 1914· Θέμελης, 2017: 448). Εξάλλου, το πλοίο, κατά τους ιστορικούς χρόνους, αντιμετωπιζόταν ως έμψυχη οντότητα, ενώ

* Ευχαριστώ θερμά τον Παναγιώτη Κουσούλη, τον Γιώργο Ρεθεμιωτάκη και τον Κλεάνθη Σιδηρόπουλο για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους και για τις συζητήσεις μας γύρω από την μαγεία στην μινωική Κρήτη. Ιδιαίτερος ευχαριστώ τον Miguel Ángel Rábade Navarro για την άψογη εικονογραφική επιμέλεια και την εξαιρετική συνεργασία μας.

σε πολλές περιπτώσεις, υποτίθεται αποτελούσε ακόμη και την ενσάρκωση της θεότητας στην οποία είχε αφιερωθεί κατά την καθέλκυσή του (Θέμελης, 2017: 448 και σημ. 9). Γι' αυτόν, εξάλλου, τον λόγο, θυσιαζόταν ένα, κατά προτίμηση κερασφόρο, ζώο και με το αίμα του έραιναν την πλώρη, σηματοδοτώντας τη γέννηση του πλοίου μέσα από τον θάνατο· παράλληλα, με αυτόν τον τρόπο, υποτίθεται απομακρύνονταν τα κακά πνεύματα και εξευμενίζονταν οι θεοποιημένες δυνάμεις της φύσης που στο εξής θα βρίσκονταν συνεχώς σε άμεση επαφή μαζί του, ο άνεμος και το νερό, ώστε αυτό να είναι πάντα καλοτάξιδο (Θέμελης, 2017: 448). Στις νεότερες εποχές, το αίμα του ζώου αντικατέστησαν, όχι τυχαία, αρχικά το κόκκινο κρασί και αργότερα η μποτίλια της σαμπάνιας (Θέμελης, 2017: 448). Στο πλαίσιο αυτό, ακόμη και η συνήθεια της ονοματοδοσίας, καθώς όλα τα πλεούμενα, μικρά ή μεγάλα, έχουν όνομα, πρακτική που μαρτυρείται ήδη στην Αίγυπτο του Νέου Βασιλείου (Koutsouflakis, 1999: 139 και σημ. 28), υποδηλώνει, αρχικά ίσως ακόμη και συνειδητά, την μεταχείριση του πλοίου ως ζωντανού οργανισμού, που, καθώς έχει την δική του υπόσταση, χρήζει ιδιαίτερης προστασίας και ενίσχυσης. Τα παραπάνω, αποτελούν πρακτικές που σηματοδοτούν την αλλαγή της κατάστασης ενός ανώνυμου και άψυχου αντικειμένου σε εκείνη ενός επώνυμου και έμψυχου όντος (Θέμελης, 2017: 448 και σημ. 11), με την καθέλκυση να έχει τον χαρακτηρισμό διαβατήριας τελετής και παράλληλα συλλογικής εορτής με κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις, αφού το *πέρασμα* του πλοίου από το επίγειο στο υγρό στοιχείο είναι ένα χαρμόσυνο και πολλά υποσχόμενο γεγονός, όπως ακριβώς η γέννηση ενός παιδιού (Θέμελης, 2017: 448).

Η προσωποποίηση αυτή του πλοίου, που εγγράφεται στο φάσμα του ανιμισμού, και η σύνδεσή του με γυναικείες, κατά κανόνα, μορφές του μύθου, της λατρείας ή και της ίδιας της οικογένειας των ναύκληρων, ταυτίζεται σχεδόν με την παρουσία των θηλυκών ακρόπρωρων, και γενικά του θηλυκού στοιχείου, που αναπτύσσει μια ιδιαίτερα στενή σχέση με το ανδρικό πλήρωμα της νηός (Θέμελης, 2017: 448). Χαρακτηριστική, προς την κατεύθυνση αυτή, είναι η γυναικεία φιγούρα-ακρόπρωρο, η λεγόμενη «γοργόνα», των νεότερων χρόνων, που, συνήθως, θεωρείται προστάτιδα και φύλακας άγγελος των ναυτικών, καθώς είναι η προσωποποιημένη ψυχή του καραβιού, που διώχνει μακριά κάθε κακό, φέρνει πλούτο και χαρίζει νίκες στον πόλεμο (Πολίτης, 1975: 38-44· Θέμελης, 2018). Το ανθρωπόμορφο ακρόπρωρο, που απεικονίζεται ήδη σε ανατολικούς σφραγιδολίθους (Θέμελης, 2017: 448 και σημ. 13), θεωρείται πως έχει για μακρινούς του προγόνους τις θεϊκές προτομές των αιγυπτιακών πλοίων, τα *άρλαστα* με γυναικείο κεφάλι, τα ανθρωπόμορφα διακοσμητικά μοτίβα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και κυρίως τα πλούσια ανάγλυφα των ύστερων ρωμαϊκών πλοίων στην πρύμνη, αλλά και στο άκρο της πλώρης (Brett, 1938· Θέμελης, 2018). Στην περίπτωση, ωστόσο, αυτή δεν μπορούμε να μιλάμε για αδιάσπαστη συνέχεια, όπως συμβαίνει με τα ζωόμορφα ακρόπρωρα, που υπάρχουν αδιαλείπτως στον ευρωπαϊκό χώρο, με χαρακτηριστικότερους εκπροσώπους τους τα πλοία των Βίκινγκς με τα εμβληματικά ξυλόγλυπτα κεφάλια των λεοντόμορφων δράκων στην πλώρη (Θέμελης, 2018). Προς το παρόν, απουσιάζουν οι ενδιαμέσοι κρίκοι από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια ως τα χρόνια της Αναγέννησης, όταν εμφανίζονται και πάλι ανθρώπινες μορφές ως ακρόπρωρα (Θέμελης, 2018). Χαρακτηριστικό είναι, πάντως, ότι, η ύπαρξη εμβλημάτων και ξόανων στα πιο περιβλεπτα και συνάμα πιο ευάλωτα σημεία των πλοίων, συνιστά ένα οικουμενικό φαινόμενο που καταγράφεται σε όλες σχεδόν τις περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας (Koutsouflakis,

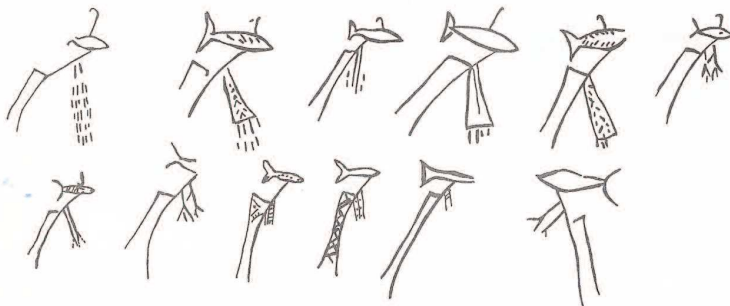

1999: 133). Ωστόσο, η λειτουργία τους ποικίλλει, όπως, εξάλλου, συμβαίνει με όλα τα σύμβολα: έτσι, αυτή, μπορεί να είναι καταρχήν διακοσμητική και παράλληλα να σηματοδοτεί ένα ευρύ φάσμα από θρησκευτικές πεποιθήσεις, προλήψεις, προκαταλήψεις και εθνικές ή φυλετικές ιδιότητες και ιδεολογίες (Koutsouflakis, 1999: 133). Στο πλαίσιο αυτό, που είναι ιδιαίτερος ρευστό και επισφαλές, κυρίως για τους δίχως γραπτές πηγές προϊστορικούς πολιτισμούς, ίσως, συνιστούν ακόμη και συνοδά σύμβολα εξουσίας και σήματα κατατεθέντα της προέλευσης, αλλά και των προθέσεων ή του «χαρακτήρα» ενός πλοίου, εάν, δηλαδή, αυτό είναι εμπορικό, πολεμικό, «λατρευτικό» - «ερό» ή άλλης φύσεως, τη στιγμή που, μέσα σε όλα αυτά, δεν παύουν ποτέ να είναι αποτρόπαια και απωσικά τοτέμ που αποδιώχνουν τον βάσκανο οφθαλμό, εξευμενίζοντας, παράλληλα, τις καιόβουλες δυνάμεις της φύσης (Svoronos, 1914: 127).

Τα πλοία της πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη (Betts, 1971· Αλεξίου, 1973· Δαβάρας, 1984 [1986]), τις Κυκλάδες και την ανατολική Ελλάδα είναι γνωστά από πήλινα ομοιώματα, απεικονίσεις σε σφραγιδόλιθους καθώς και από τις σχετικές εγχάρακτες απεικονίσεις στα τηγανόσχημα σκεύη (Θέμελης, 2017: 450· Koutsouflakis, 1999). Τα εμβλήματα και τα ακροστόλιά τους έχουν ταξινομηθεί σε τρεις τύπους: ο πρώτος, περιλαμβάνει φορητά στοιχεία, που καθώς δεν συνιστούν οργανικά μέρη του πλοίου, συνδέονται περιστασιακά με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα ενός στιγμιότυπου και ακόμη με το κύρος ή και τη δόξα των ναυκλήρων στη βάση ενός συγκεκριμένου γεγονότος, όπως περίπου συμβαίνει με τις σύγχρονες σημαίες και τα φλάμπουρα (Koutsouflakis, 1999: 134). Ο δεύτερος τύπος εμβλημάτων και ακροστόλιων ή εμβληματικών ακροστόλιων περιλαμβάνει στοιχεία που δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούν οργανικά και μόνιμα στοιχεία του πλοίου, που είναι ενσωματωμένα στο σκαρί του, συνήθως, μέσα από την διαμόρφωση της πρύμνης ή της πλώρης στο «ξόανο» ενός συγκεκριμένου, όχι τυχαία επιλεγμένου, ζώου, ενός φανταστικού, συνήθως τερατόμορφου, όντος ή ακόμη και ενός πτηνού (Koutsouflakis, 1999: 134 και σημ. 9-10). Στην περίπτωση αυτή, πρόκειται για εμβλήματα που συνοδεύουν το πλοίο ήδη από την καθέλκυση έως και το τέλος της «ζωής» του σε κάποιο ναύσταθμο ή ακόμη και στον βυθό της θάλασσας, προσδίδοντάς του συγκεκριμένη ταυτότητα και διακεκριμένο χαρακτήρα που το κάνουν να ξεχωρίζει ως ζώσα και ανεξάρτητη οντότητα. Τέλος, ο τρίτος τύπος εμβλημάτων περιλαμβάνει εικαστικές προσθήκες που δε φαίνεται να αποτελούσαν οργανικά μέρη ή συνοδά σύμβολα του πλοίου. Στην κατηγορία αυτή, ανήκουν στοιχεία της φύσης, συνήθως πτηνά, που ίπτανται πάνω από το πλοίο ή στέκονται στην πρύμνη ή και στην πλώρη του (Koutsouflakis, 1999: 135).

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η πρωιμότερη εικονογραφική παράδοση που αφορά στα πλοία της αιγαιακής προϊστορίας, περιλαμβάνει τα μακρόστενα κυκλαδίτικα σκαριά που κοσμούν τα αιγαιατικά ΠΚ Π τηγανόσχημα σκεύη, του Πολιτισμού Κέρου - Σύρου (εικ. 1). Συνολικά, έχουν σωθεί δεκατρείς απεικονίσεις πλοίων, χαραγμένες σε δώδεκα τέτοια σκεύη (Koutsouflakis, 1999: 135). Στα πλοία αυτά, η πρύμνη είναι υπερυψωμένη και απολήγει σε καμπυλωμένο προς τα έξω ιστό, όπου επιβάθεται ακροστόλιο σε μορφή ψαριού, η σημασία του οποίου ερμηνεύεται, με επιφυλάξεις, στο πλαίσιο μαγικοθρησκευτικών δοξασιών, που, πιθανόν, σχετίζονται με την ευόδωση της αλιείας, η οποία, για τους συγκεκριμένους πολιτισμούς, υπήρξε ζωτικής σημασίας (Koutsouflakis, 1999: 136, fig. 1· Θέμελης, 2017: 450). Γι' αυτό και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα πλοία που απεικονίζονται στα τηγανόσχημα αυτά σκεύη είναι αλιευτικά

Εικ. 1: Ακρόπρωρα σε ΠΚ II τηγανόσχημα σκευή (Koutsouflakis, 1999, fig. 1).

(Koutsouflakis, 1999: 135 και σημ. 13). Τα ομοιώματα ψαριών στα κυκλαδικά πλοία απεικονίζονται στερεωμένα στους πρυμναίους ιστούς και έχουν ερμηνευτεί ακόμη και ως ανεμοδείκτες (Τσουντας, 1899). Η πρακτική αυτή συνεχίζεται και στη Μέση Εποχή του Χαλκού όπως δείχνει σχετική απεικόνιση σε θραύσμα πίθου από την Αίγινα (Koutsouflakis, 1999: 142, fig. 6:6· Petrakis, 2004: 2), με το ψάρι στην πλώρη να θεωρείται γενικά βασικό σημάδι και «εκπρόσωπος» του υγρού στοιχείου καθώς και θετικό σύμβολο, το οποίο έλκει τον πλούτο και την αφθονία που επιφέρει η θάλασσα (Θέμελης, 2017: 450-451 και σημ. 21).

Στην Πρώιμη και Μέση Ύστερη Εποχή του Χαλκού, οι απεικονίσεις πλοίων περιορίζονται κυρίως στην Κρήτη και στη Θήρα (Casson, 1971· Δαβάρας, 1984 [1986]· Petrakis, 2004), όπου απαντάται μία σχετικά απλή μορφή μονοκάταρτου ιστιοφόρου καϊιού (Θέμελης, 2017: 451 και σημ. 23). Βασική εικονογραφική πηγή είναι η μικρογλυπτική και δη οι φλύαρες αλλά εξαιρετικά δυσερμηνεύτες απεικονίσεις στη μινωική σφραγιδογλυφία, στην οποία παρατηρείται συχνά πλοία να (μετα)φέρουν την ίδια την υποτιθέμενη Θεά, οπότε και καθίστανται οι ομιλούντες θρόνοι της, μετακινώντας την καθήμενη (Ηλιόπουλος, 2011: 234-236). Σχεδόν εκατό είναι στον αριθμό οι σφραγίδες και τα σφραγίσματα όλων των περιόδων της Εποχής του Χαλκού με απεικονίσεις πλοίων, κάποιες αμφισβητούμενης γνησιότητας, με κύρια προέλευσή τους την Κρήτη (Koutsouflakis, 1999: 135). Τα πλοία αυτά, ζωοποιούνται με πρωραίες κεφαλές και ζωικά εμβλήματα ταχύτητας και ισχύος, που αποδίδονται με αρκετή λεπτομέρεια και δεν παραλείπονται σχεδόν ποτέ από τον καλλιτέχνη, παρά την περιορισμένη επιφάνεια εργασίας (Koutsouflakis, 1999: 136, fig. 1· Petrakis, 2004: 2-4). Τα ακροστόλια αυτά έχουν ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως (Koutsouflakis, 1999: 136) ενώ συγκρίνονται με το ιδεόγραμμα του πλοίου στον Δίσκο της Φαιστού (Koutsouflakis, 1999: 136, fig. 3, 6), που συνιστά την υστερότερη αιγαιακή απεικόνιση ακροστόλιου σε σχήμα ψαριού, καθώς και με επιγραφές Γραμμικής Γραφής Α' και Β' Γραφής, στις οποίες περιλαμβάνεται το ημίτομο πλοίου ενίοτε με βαθμιδωτό «βωμό» και πτηνό ή άγριστο ως ακροστόλιο (Koutsouflakis, 1999: 138, fig. 3).

Εξαιρετικά χρήσιμες είναι οι και οι σχετικές εικονογραφικές μαρτυρίες από την Θήρα, με χαρακτηριστικότερη την Τοιχογραφία του Στόλου από την Δυτική Οικία. Η πλώρη των θηραϊκών πλοίων, τα οποία συνοδεύει σχεδόν πάντα το απαραίτητο στη ναυσιπλοΐα αστέρι (Koutsouflakis, 1999: 139-140), απολήγει σε λεπτό οξυκόρυφο ιστό

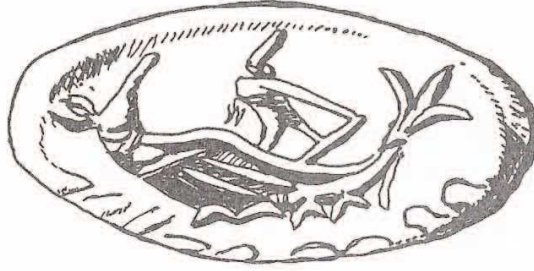

Εικ. 2: Το χρυσό δακτυλίδι από τον Μόχλο (Koutsouflakis, 1999, fig. 7:5).

που πάνω του άθεται κάποιες φορές μια τεράστια πεταλούδα (Koutsouflakis, 1999: 139, fig. 4:2) και άλλοτε ένα πουλί με ανοιχτά φτερά, ίσως χελιδόνι, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παρουσία στην πρύμνη ολόσωμων ζώων που κοιτούν προς τα έξω, όπως λιοντάρι, αετός ή γρύπας (Koutsouflakis, 1999: 140 και σημ. 31-33) καθώς επίσης θαλάσσιος δράκοντας ή ψίδι (Petraakis, 2004: 3· Θέμελης, 2017: 451). Οι μορφές αυτές ίσως είναι ακρόπρυμνα και αντιπαραβάλλονται με αντίστοιχα αιγυπτιακά παραδείγματα ενώ ερμηνεύονται ως αποτροπαια εμβλήματα τοτεμικού χαρακτήρα (Petraakis, 2004: 3· Θέμελης, 2017: 451). Μοτίβα όπως τα άνθη, η πεταλούδα και το χελιδόνι στον ιστό της πλώρης των θηραϊκών πλοίων, θεωρούνται φορητά και όχι σταθερά μέρη ενώ προβληματίζουν εξακολουθητικά ως προς την ερμηνεία τους, στο πλαίσιο της οποίας επισημαίνονται ο σαφής συμβολισμός και η προφανής μεταβίβαση χαρακτηριστικών τους, όπως η δύναμη και η ταχύτητα, στο πλοίο καθώς και ο πιθανός αποτροπαιικός τους ρόλος (Θέμελης, 2017: 452).

Αξίζει να σημειωθεί ότι, στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού ανάγονται δυο εξαιρετικά ενδιαφέρουσες απεικονίσεις λατρευτικών, υποτίθεται, πλοίων (cult boats), αφενός στο χρυσό δακτυλίδι από τον Μόχλο (εικ. 2) και αφετέρου σε σφράγισμα από την Αγία Τριάδα (εικ. 3), στα οποία ολόκληρο το σιάφος μοιάζει να έχει μεταμορφωθεί σε ζωντανό πλάσμα (Koutsouflakis, 1999: 144). Στο δακτυλίδι του Μόχλου, το πλάσμα αυτό αναγνωρίζεται ως άλογο (Levi, 1945), σκύλος (Seager, 1912) ή ιππόδαμος (Persson, 1942), με το κεφάλι στραμμένο στο εσωτερικό του σιάφους και προς την σχηματισμένη σαν ουρά πτηνού πρύμνη (Koutsouflakis, 1999: 144). Ακροστόλια όπως αυτά θεωρούνται αποικνήματα της καλλιτεχνικής φαντασίας, με την ζωομορφική πλώρη να κάνει την εμφάνισή της στην Μυκηναϊκή τέχνη, ήδη στη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα, και να επιβιώνει ως τους Γεωμετρικούς χρόνους (Koutsouflakis, 1999: 143). Χαρακτηριστική είναι, εξάλλου, η πτηνόμορφη πλώρη των πλοίων της αιγαιακής εικονογραφίας (Wachsmann, 1981, fig. 25 & 26· Koutsouflakis, 1999: 34· Petraakis, 2004: 2-4), για την οποία, ωστόσο, έχουν διατυπωθεί ισχυρές αντιρρήσεις (Petraakis, 2004: 2-3). Από τα νειλωτικά λιμνάζοντα τοπία καθιερώθηκε και το θέμα της νήσας που στρέφει προς τα πίσω το κεφάλι και το οποίο διαδόθηκε από τους Μινωίτες στο Αιγαίο και έγινε ακρόπρωρο (Σακελλαράκης, 1971· Koutsouflakis, 1999: 144 και σημ. 55). Πλώρη διαμορφωμένη σε κεφαλή πτηνού διαθέτουν τα ΥΕ ΠΙΒ ομοιώματα πλοίων από την Τανάγρα (Koutsouflakis, 1999: 143), ενώ τα πλοία των λεγόμενων «Λαών της Θάλασσας», που

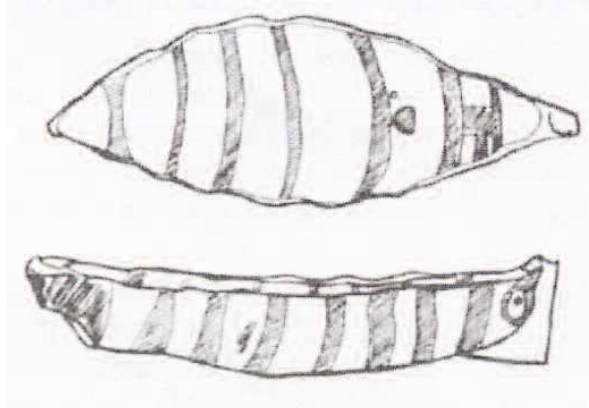

Εικ. 3: Σφράγισμα από την Αγία Τριάδα (Koutsouflakis 1999, fig. 1:4).

απεικονίζονται στα ανάγλυφα του Medinet Habu, φέρουν πτηνόμορφα ακροστόλια τόσο στην πλώρη όσο και στην πρύμνη (Koutsouflakis, 1999: 143, fig. 7.1). Και ενώ η προσάρτηση φορητών εμβλημάτων όπως αυτών της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού δεν διακόπηκε στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ωστόσο, η προσοχή των καλλιτεχνών φαίνεται να είναι πλέον στραμμένη στην πτηνόμορφη πρύμνη ή πλώρη του πλοίου, που, προφανώς, έλκει την καταγωγή της κυρίως από πρότυπα της ΜΜ περιόδου (Koutsouflakis, 1999: 145). Μάλιστα, ένα από τα θηραϊκά ιστιοφόρα, δίχως ακρόπρωρο και ακρόπρυμνο, κοσμείται με ζωφόρο από περιστέρια που ίπτανται κατευθυνόμενα προς την πλώρη και ίσως αποτελούν το λαλούν σύμβολο του πλοίου, που ονομαζόταν *πέλεια*, δηλαδή περιστέρα (Θέμελης, 2017: 451 και σημ. 25). Η παρουσία του πτηνού, πέρα από τους γνωστούς θρησκευτικούς συνειρμούς αναφορικά με την επιφάνεια της θεότητας, ενδεχομένως, σχετίζεται και με την αίσθηση του προσανατολισμού στη θάλασσα (Koutsouflakis, 1999: 146), στοιχείο που καταγράφεται στη λογοτεχνία, ήδη από την μυθική Αργώ ως την βιβλική Κιβωτό του Νώε, με τα πτηνά, συνήθως περιστέρια, να διαδραματίζουν βοηθητικό ρόλο στη διαχείριση του αχανούς υδάτινου τοπίου, αποτελώντας, παράλληλα, σύμβολα της ταχύτητας και του μεταφορικού «πετάγματος» του πλοίου πάνω στα κύματα (Wachsmann, 1981, fig. 25 & 26· Koutsouflakis, 1999: 34· Petrakis, 2004: 2-4).

Στο ίδιο μήκος κύματος, η παρουσία του οφθαλμού στην πλώρη, στοιχείο που επιβιώνει ως τις μέρες μας (Hornell, 1938· Φωτιά, 2001: 55 και εικ. 32), φαίνεται πως δεν έχει απλώς διακοσμητικό χαρακτήρα, καθώς οι μαγικές και αποτρόπαιες ιδιότητες του ματιού είναι γνωστές (Θέμελης, 2017: 453 με βιβλιογραφία). Στο γνωστό πήλινο ΥΚ III ομοίωμα πλοίου από τη Φυλακωπή της Μήλου (εικ. 4), με γραπτό ζεύγος οφθαλμών στην εξωτερική επιφάνεια της πλώρης (Wachsmann, 1981: 208, fig. 23:A), έρχονται να προστεθούν δύο ακόμη, ένα από το ΠΕ II ναυάγιο της Δοκού και ένα από τον Πάνορμο της Νάξου που ανάγεται χρονολογικά στη ΠΚ II - III περίοδο (Φωτιά, 2001: 54 και σημ. 86 και 87 με βιβλιογραφία). Γενικά, ο οφθαλμός θεωρείται πως «εμφυλώνει» καθετί στο οποίο απεικονίζεται, καθώς είναι το αισθητήριο της κορωνίδας των αισθήσεων, της όρασης, και παράλληλα το τελειότερο μέσον έκφρασης, αφού βλέπει, κοιτάζει, παρατηρεί, αντιρρίζει και συνάμα οράται, ως πομπός και ως δέκτης (Θέμελης, 2017: 453). Το συμβολικό μάτι, ο *oculus* των Ρωμαίων, εμφανίζεται, λοιπόν, ήδη στα πλεούμενα που διέσχιζαν το Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού (Θέμελης, 2017: 453).

Εικ. 4: ΥΕ πήλινο ομοίωμα πλοιαρίου από την Φυλακωπή με γραπτό οφθαλμό (Wachsmann, 1981, fig. 23:A).

Συμπερασματικά, ζωόμορφα διαμορφωμένες εμβληματικές πλώρες και πρύμνες αλλά και γραπτοί οφθαλμοί φαίνεται πως συνδέονται με τις υπερφυσικές και μαγικές ιδιότητες των πλοίων διαχρονικά, απηχώντας δοξασίες και πίστεις που οι απαρχές τους χάνονται στα βάθη της Προϊστορίας και είναι συνυφασμένες με την «εμφύχωση» των πλεούμενων, τα οποία αντιμετωπίζονται ως ζωντανοί οργανισμοί με δική τους βιογραφία. Προφανώς, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι κάποια πλοία έχουν μείνει στην ιστορία για τις ικανότητές τους, όπως αυτά των θαλασσοπόρων Φαιάκων, δώρα του γενάρχη τους, Ποσειδώνα, που είχαν την ικανότητα να πετούν πάνω στα κύματα με την ταχύτητα του ανθρώπινου νου και να χαράζουν μόνα τους την πορεία τους στη θάλασσα δίχως να χρειάζονται κυβερνήτη, καθώς και η μυθική Αργώ, που ναυπηγήθηκε από την ίδια την Αθηνά και είχε το χάρισμα ακόμη και να προφητεύει (Αβρονιδάκη - Οικονόμου - Τσούλη, 2016: 67· Θέμελης, 2017: 453). Είναι σχεδόν βέβαιο ότι το πλοίο στα Γεωμετρικά και στα Αρχαϊκά χρόνια προσωποποιείται, πράγμα που προκύπτει όχι μόνο από τους μύθους και τα λατρευτικά δρώμενα, αλλά επίσης από τους σταθερά παρόντες οφθαλμούς και την συνήθως ζωόμορφη διαμόρφωση της πλώρης, στοιχεία που, δεδομένου ότι ανιχνεύονται εικονογραφικά ήδη στην Εποχή του Χαλκού, επιτρέπουν, τηρουμένων των αναλογιών, να υποθέσουμε την πιθανή ύπαρξη της πίστης σε παρεμφερείς μεταφυσικές αντιλήψεις ήδη από τότε. Η μαγικοθρησκευτική ερμηνεία των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών δικαιολογεί επαρκώς, κατά την άποψή μας, την διαχρονική και διαπολιτισμική παρουσία τους, δεδομένων των δυσκολιών που, εις των πραγμάτων, καλείται να αντιμετωπίσει όποιος περιπλανιέται στην μυστηριώδη, γεμάτη θηλυκά τέρατα και αρσενικούς δαίμονες, θάλασσα (Zimbone, 2011).

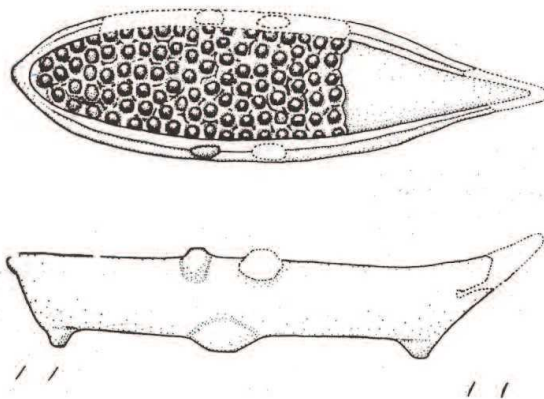
Αστείρευτη είναι, εξάλλου, η παγκόσμια, αρχαία και σύγχρονη, λογοτεχνία σχετικά με τις περιπέτειες του ανθρώπου στη θάλασσα και που, όσον αφορά στον ελληνικό πολιτισμό, βρίσκουν την πληρέστερη έκφρασή τους στις δύο μεγάλες ταξιδιωτικές εποποιίες της ελληνικής μυθολογίας, τα ταξίδια του Οδυσσέα και των Αργοναυτών (Zimbone, 2011: 249). Και είναι σε αυτά, κυρίως, τα επικά έργα όπου αποκρυσταλλώνονται, προφανώς από ένα διόλου ευκαταφρόνητο πλήθος παμπάλαιων

λαϊκών αφηγήσεων που ο αρχικός τους πυρήνας χάνεται στα βάθη του χρόνου, οι πρώτες μορφοποιήσεις του θαλασσινού τοπίου ως ζωντανού οργανισμού, μέσα από την μετουσίωση, ενδεχομένως ακόμη και πραγματικών, ανεξήγητων, ωστόσο, στα χρόνια εκείνα, με τη λογική, φυσικών και καιρικών φαινομένων, σε τιμωρούς ή παραστάτες θεούς, αγαθοποιούς ή κακόβουλους δαίμονες, μοχθηρές μάγισσες, αλλοπρόσαλλους λαούς, αφιλόξενα τοπία, αιμοβόρα θηρία και αποκρουστικά τέρατα, συνθέτοντας μια εξαιρετικά πλούσια μυθολογία που συνδυάζει την φρίκη με την γοητεία (Αβρονιδάκη - Οικονόμου - Τσούλη, 2016). Βασικός στόχος της μυθολογίας αυτής δεν ήταν άλλος από το να ξεορκίσει τους αστειρευτούς κινδύνους που επιφυλάσσει η προσωποποιημένη στους αρχαίους πολιτισμούς, θάλασσα (Zimbone, 2011). Οι ίδιοι αυτοί κίνδυνοι και οι περιπέτειες που κρύβουν η απεραντοσύνη και τα βάθη της θάλασσας, και που συχνά μεγαλοποιούνται υπερβολικά και ανεξέλεγκτα στις διηγήσεις των θαλασσοπόρων, αλλά, κυρίως, η προσπάθεια αποφυγής ή άμβλυνσής τους, αποτέλεσαν γόνιμο φυτώριο για την ανάπτυξη ενός πλήθους προλήψεων και δεισιδαιμονιών γύρω από τη θάλασσα, στην οποία δικαίως χάνεται σχεδόν ολοκληρωτικά η αίσθηση του χρόνου και του χώρου (Αβρονιδάκη - Οικονόμου - Τσούλη, 2016: 64). Το πλοίο, επομένως, δεν μπορούσε να αφηθεί ανοχύρωτο μπροστά στις τόσες δυσκολίες που προοριζόταν να αντιμετωπίσει γι' αυτό και ήταν απαραίτητο να φέρει όλα τα απαιτούμενα φυσικά και μεταφυσικά «μέσα» και «διάμεσα» προστασίας από κάθε πιθανό και απίθανο κίνδυνο, καθώς από την δική του τη βιογραφία ήταν άμεσα εξαρτημένη και αυτή του πληρώματος.

Την μεταφυσική υπόσταση του πλοίου έρχεται να ενισχύσει και ο ρόλος του στις μεταθανάτιες αντιλήψεις πολλών αρχαίων πολιτισμών (Δαβάρας, 1984 [1986]: 72). Στο πλαίσιο αυτό, φαίνεται πως ο κόσμος του επέκεινα θεωρείτο σαν μια μακρινή υπερπόντια χώρα στην οποία οι ψυχές έφταναν μόνο με πλοίο, γι' αυτό και τοποθετούνταν συχνά ομοιώματα λέμβων στους τάφους, ως συμβολικά αντικείμενα της νεκρικής μεταστάσεως (Δαβάρας, 1984 [1986]: 72). Δεν είναι τυχαίο ότι παρόμοιες κοσμοθεωρίες ήταν διαδεδομένες σε χώρες με πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν στις όχθες μεγάλων πλωτών ποταμών, όπως η Αίγυπτος και η Μεσοποταμία, ενώ είναι χαρακτηριστική η αναφορά του πλοιαρίου ως ψυχοπομπού στη Βίβλο των Νεκρών με Πορθμέα τον ίδιο τον Όσιρι (Δαβάρας, 1984 [1986]: 72). Ανάλογες αντιλήψεις ίσως υπήρχαν και στην μινωική Κρήτη, καθώς τα ομοιώματα πλοίων απαντούν συχνά ως κτερισματικά αναθήματα ενώ απεικονίσσεις πλοίων κοσμούν τρεις, μέχρι στιγμής, κρητικές κιβωτίσχημες λάρνακες με χαρακτηριστικότερη αυτήν της Αγίας Τριάδας (Δαβάρας, 1984 [1986]: 74· Μερούσης, 1998: 254-257). Δεδομένου ότι το πλοίο ήταν ήδη από τα χρόνια εκείνα και για αιώνες μετά η πιο μεγάλη και εντυπωσιακή μηχανή που είχε ως τότε κατασκευάσει ο άνθρωπος, είναι εύκολο να κατανοήσουμε την τεράστια ψυχολογική επίδραση που αυτό ασκούσε σε όλα τα επίπεδα (Δαβάρας, 1984 [1986]: 75 κ.ε.). Γι' αυτό και τα «νεκροφόρα» πλοία θεωρούνταν μαγικά, κινούμενα με υπερβατικές δυνάμεις, δίχως ιστία και κουπιά, αντιλήψεις που κληροδοτούνται στην κλασική εποχή και αποκρυσταλλώνονται στην εικόνα του ακατίου του Χάρωνος που μεταφέρει τις σκιές των τεθνεώτων πάνω από τα ύδατα της Στυγός (Δαβάρας, 1984 [1986]: 75).

Μοναδικό, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, για την ανίχνευση των μεταθανάτιων αυτών αντιλήψεων και των σχετικών μεταφυσικών ανησυχιών των Μινωιτών είναι το κηριοφόρο πλοιάριο της Συλλογής Μητσοτάκη (**εικ. 5**) που δημοσίευσε υποδειγματικά ο Δαβάρας (1984 [1986]). Το ομοίωμα αυτό συνδυάζει τους μαγικοθηρησκευτικούς

Εικ. 5: Το ομοίωμα πλοιαρίου της Συλλογής Μητσοτάκη (Δαβάρας, 1984 [1986], εικ. 1).

συμβολισμούς, που φαίνεται πως είχαν διαμορφωθεί γύρω από το πλοίο και τον ρόλο του στη μεταθανάτια ζωή, με το βασικό προϊόν του ιερού εντόμου, της μέλισσας, ο ρόλος της οποίας στην ελληνική μυθολογία είναι πολύπλευρος (Δαβάρας, 1984 [1986]: 77). Αξιοσημείωτη είναι η συνεικόνιση της μέλισσας με ιερά κέρατα σε μινωικούς ταλισμανικούς σφραγιδόλιθους (CMS IX, αρ. 97, Αντωνάτος, 2003: 19-28), ενώ ενδιαφέρουσα ως προς τη θέση της μέλισσας στις μαγιοθρησκευτικές αντιλήψεις των Μινωιτών είναι η πιθανή εμβληματική της σχέση με την πολύμαστη Εφεσία Αρτέμιδα, πιθανό απόγονο μιας ανατολικής θεότητας που συγγενεύει με την Ρέα, την Κυβέλη και ενδεχομένως τη μινωική θεά της βλάστησης (Δαβάρας, 1984 [1986]: 77). Δεν είναι τυχαίο, ότι η μέλισσα εμφανίζεται συχνά στις κρητικές παραδόσεις έχοντας κορυφαία θέση ως τροφός του Κρηταγενούς ή Δικταίου Διός (Δαβάρας, 1984 [1986]: 78-79), η λατρεία του οποίου μαρτυρείται ήδη στην ΥΜ III Κνωσό, ενώ η ερμηνεία της απεικόνισης του μινωικού δαίμονα με τη μορφή μέλισσας ή σφήγκας, κατά την ΥΜ I και κυρίως την ΥΜ II-IIIΑ περίοδο, στο ίδιο αυτό πλαίσιο, είναι ιδιαίτερος ελκυστική (Pettrakis, 2014: 527-528). Εύρημα με πιθανό μαγιοθρησκευτικό συμβολισμό θεωρείται και το φημισμένο κόσμημα των μελισσών από το ταφικό σύμπλεγμα του Χρυσόλακκου των Μαλίων ενώ ενδιαφέρουσα είναι η προσπάθεια διαχωρισμού των πρώιμων μυκηναϊκών εικονιστικών παραστάσεων σε δύο κατηγορίες, σύμφωνα με την πιθανή συμβολική σημασία της, και την τοποθέτηση εντόμων, όπως οι μέλισσες και οι πεταλούδες, σε παραστάσεις ταφικού χαρακτήρα, πιθανόν χάρη στην ικανότητά τους να μεταμορφώνονται στο πλαίσιο μιας μαγικής εικονογραφίας που ισχυροποιείται μέσα από την επανάληψη του ίδιου αυτού μοτίβου (Δαβάρας, 1984 [1986]: 83). Μακρινό, στον χώρο και τον χρόνο, παράλληλο θεωρείται η γνωστή τοιχογραφία από ιερό στο Catalhöyük, με χρυσαλλίδες και πεταλούδες σε ερυθρό μοτίβο κηρύθρας, εύρημα ανεκτίμητης αξίας για την ερμηνεία των ίδιων αυτών συμβόλων στο Αιγαίο, καθώς η χρυσαλλίδα, που συμβολίζει την ψυχή, και η κηρήθρα, που σηματοδοτεί τη μέλισσα, φαίνεται πως μεταβιβάζουν το ίδιο μήνυμα, που δεν είναι άλλο από την, ως δια μαγείας, παλιγγενεσία της ψυχής (Δαβάρας, 1984 [1986]: 85-86).

Η σύνδεση εντόμων, όπως η μέλισσα και η πεταλούδα, με το πλοίο κάθε άλλο παρά τυχαία μπορεί να θεωρηθεί.¹ Η κηρύθρα στο πλοιάριο της Συλλογής Μητσotάκη συνδέεται με τον χθόνιο χαρακτήρα που πιθανότατα έχουν και τα δύο αυτά στοιχεία στις μαγικοθησκευτικές και μεταφυσικές αντιλήψεις των Μινωιτών αναφορικά με το θαλασσινό ταξίδι του νεκρού και κυρίως την αναγέννησή του μέσα από το υγρό στοιχείο. Εξάλλου, το μέλι είχε ανέκαθεν στενή σχέση με τους νεκρούς και την λατρεία (Αντωνάτος, 2003: 77-80· Petrakis, 2014: 526-527) προπάντων των χθόνιων θεοτήτων και ως τέτοιο μαρτυρείται ήδη στην προϊστορική Αίγυπτο² (Δαβάρας, 1984 [1986]: 87-88· Αντωνάτος, 2003: 82) αλλά και στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού (Αντωνάτος, 2003: 77-79). Χαρακτηριστική είναι η σύνδεσή του με την ταρίχευση του νεκρού σώματος, ενώ έμμεση μαρτυρία ταφής, συντήρησης και ταρίχευσης σε μέλι θεωρείται ο μύθος του Γλαύκου, γιου του Μίνωα και της Πασιφάης (Αντωνάτος, 2003: 85-87). Εδώ, το μέλι θεωρείται πηγή αθανασίας, άμεσα σχετιζόμενης με ορφικές και μυστικές διδασκαλίες, ενισχυμένες από την παρέμβαση του μάντη Πολύιδου και την παρουσία του φιδιού, ισχυρού συμβόλου της μινωικής θρησκείας, που συνδέεται με το μέλι, αλλά και το βότανο που ανέστησε τον Γλαύκο (Δαβάρας, 1984 [1986]: 88· Αντωνάτος, 2003: 85-86). Και φυσικά, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο Γλαύκος έγινε θαλάσσιος θεός, που χάθηκε στη θάλασσα (Δαβάρας, 1984 [1986]: 88).

Συνεπώς, η παρουσία της κηρύθρας και εμμέσως του μελιού στο κύτος του πλοιαρίου δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τις μεταθανάτιες αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής ενώ σηματοδοτείται από κάποιο βαθύ συμβολισμό μαγικοθησκευτικού χαρακτήρα που, προφανώς, μας διαφεύγει στην πλήρη σύλληψή του: το νεκρικό πλοίο, πιθανώς, είναι αυτό που οδηγεί την ψυχή από την επίγεια γεμάτη δοκιμασίες ζωή, πάνω από το υγρό στοιχείο, στο γεμάτο ηδύτητα, από το μέλι, Ηλύσιον Πεδίον (Δαβάρας, 1984 [1986]: 92). Ενδεχομένως, πρόκειται για μια μεταφυσική αντίληψη, που μολονότι δεν μπορεί να τεκμηριωθεί επαρκώς ελλείψει γραπτών πηγών, ωστόσο, μοιάζει να μιμείται την πραγματική ζωή, σηματοδοτώντας τον ρόλο που διαδραμάτιζε το πλοίο στην *ως δια μαγείας* μεταφορά του ανθρώπινου σώματος και πνεύματος στο κάθε λογής «άγνωστο».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΒΡΟΝΙΔΑΚΗ, Χ. - ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ε. - ΤΣΟΥΛΗ, Χ. (2016): «Μύθοι της θάλασσας: θεοί, ήρωες, δαίμονες και τέρατα», στο ΛΑΓΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΕΩΡΓΑΚΑΡΑΚΟΥ, Μ. (επιμ.), *Οδύσσειες*, Έκδοση του ΤΑΠΑ, Αθήνα, 61-70.

¹ Αξιοσημείωτη είναι η φήμη του μελιού ως μαντικής τροφής, που χρησιμοποιήθηκε από τα μεγαλύτερα μαντεία της αρχαιότητας, με τον Απόλλωνα να συμβουλεύει τον Ερμή να σέβεται τις Μέλισσες επειδή με το νέκταρ περιέχονται σε κατάσταση μέθης και προφητεύουν την αλήθεια (Αντωνάτος, 2003: 85).

² Στον πάπυρο Harris, όπου καταγράφονται οι προσφορές του Φαραώ Ραμσή III, σε σημαντικούς ναούς, περιλαμβάνονται 122.763 αγγεία με μέλι και 3.100 πλάκες κεριού ενώ το μέλι, ως προσφορά των «μεγάλων από τις βόρειες χώρες» μαρτυρείται και στον τάφο του Rekhmire γύρω στα 1450 π.Χ. (Αντωνάτος, 2003: 82 και σημ. 372-373).

- ΑΛΕΞΙΟΥ, Στ. (1973): «Νέα παράστασις πλοίου επί μινωικής λάρνακος», *Πεπραγμένα του Γ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 19-23 Σεπτεμβρίου 1971, Α' Προϊστορικοί και Αρχαϊκοί χρόνοι, Αθήνα, 3-12.
- ΑΝΤΩΝΑΤΟΣ, Π. (2003): «Το μέλι στο προϊστορικό Αιγαίο: μία συγκριτική διεπιστημονική προσέγγιση», *Μεταπτυχιακή Εργασία*, Ρέθυμνο.
- BARNETT, R. D. (1960): «Egypt's earliest sailing ships», *Antiquity* 34: 117-131.
- BASCH, L. (1969): «Phoenician oared ships», *MarM* 55/2: 139-162.
- BENT, J. (1966): *The Cycladic Aegean Islands*, Chicago.
- BETTS, J. H. (1971): «Ships on Minoan Seals», in BLACKMAN, D. J. (ed.), *Marine Archaeology: Proceedings of the Twenty – Third Symposium of the Carston Research Society held in the University of Bristol*, 4-8 of April 1967, London, 325-336.
- BOYLE, V. C. (1940): «Boat building on the Euphrates» *MarM* 26: 216-217.
- BRETT, A. B. (1938): «The Aphlaston, symbol of naval victory or supremacy on Greek and Roman coins», in MATTINGLY, H. B. (ed.), *Transactions of the International Numismatic Congress*, London, June 30-July 3 1939, London, 23-38.
- CASSON, L. (1975): *Ships and seamanship on the ancient world*, Princeton.
- ΔΑΒΑΡΑΣ, Κ. (1984 [1986]): «Μινωικό κηριόφορο πλοίαριο της Συλλογής Μητσotάκη», *ΑΕ*, Αθήνα, 55-95.
- DAVIS, N. E. (1983): «The iconography of the ship fresco from Thera», in MOON, W. G. (ed.), *Ancient Greek Art and Iconography*, Wisconsin, 3-14.
- DE GRAEVE, M.-C. (1981): *The ships of the ancient Near East 2000-500 BC*, Leuven.
- ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (2011): «Η καθήμενη κρητομυκηναϊκή θεά», *Διδακτορική Διατριβή*, ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- ΘΕΜΕΛΗΣ, Π. (2017): «Το ακρόπρωρο από τα προϊστορικά στα αρχαία χρόνια», στο *Τέριψις: Studies in Mediterranean Archaeology in honor of Nota Kourou*, edited by Vicky VLACHOU and Anastasia GADOLU, *Etudes d' Archéologie* 10, Brussels, 447-455.
- ΘΕΜΕΛΗΣ, Π. (2018): «Το ελληνικό ακρόπρωρο. Καρραβομαραγκοί και ταγιαδόροι», στο ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, Π. - ΣΤΑΘΑΚΗ-ΚΟΥΜΑΡΗ, Ρ. - ΤΣΩΝΟΥ, Χρ. (επιμ.), *Πρακτικά του 10^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ναυτικών Μουσείων*, Γαλαξίδι 6-8 Μαΐου 2016, Αθήνα, 65-84.
- HORNELL, J. (1938): «Boat oculi survivals», *JRAI* 48: 289-348.
- HORNELL, J. Q. (1943): «The Prow of the Ship, Sanctuary of the Tutelary Deity», *JRAI* 43: 121-128.
- KOUTSOULAKIS, G. (1999): «Ship emblems and akrostolia in Aegean Bronze Age iconography: an analysis», in I. KILIAN-DIRLMEIER - M. EGG (eds.), *Eliten in der Bronzezeit: Ergebnisse zweier kolloquien in Mainz und Athen*, Monographien / Roemisch - Germanisches Zentralmuseum, Mainz, 133-149.
- LEVI, D. (1945): «The dragon of Babylon in Crete?», *AJA* XLIX: 270-280.
- ΜΕΡΟΥΣΗΣ, Ν. (1998): «Οι εικονογραφικοί κύκλοι των ΥΜ III λαρνάων: οι διαστάσεις της εικονογραφίας στα πλαίσια των ταφικών πρακτικών», *Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- PERSSON, A. (1942): *The religion of Greece in Prehistoric times, Sather Lectures XVII*, Berkeley - Los Angeles.
- PETRAKIS, V. (2004): «Ship representations on Late Helladic III C pictorial pottery: some notes», *Inferno* IX: 1-6.
- PETRAKIS, V. (2014): «The religious significance of insects in the Aegean Bronze Age: three notes», in G. TOUCHAIS - R. LAFFINEUR - F. ROUGEMONT (eds.), *Physis. L' environnement naturel et la relation home-milieu dans le monde égéen protohistorique*. Actes de la 14e Rencontre égéenne internationale,

Paris, Institut National d' Histoire de l' Art, 11-14 Décembre 2012, *Aegaeum* 37, Liège - Austin, 525-529.

- ΠΟΛΙΤΗΣ, Ν. (1975): «Λαογραφικά Σύμμεικτα», τόμος Β., Ακαδημία Αθηνών.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ι. (1972): «Ελεφάντινο πλοίο ει Μυκηνών», *ΑΕ*, 179-216.
- SEAGER, R. (1912): *Explorations in the island of Mochlos*, Boston - New York.
- ΣΠΑΘΑΡΗ, Ε. (1955): *Αρμενίζοντας στο χρόνο: το πλοίο στην ελληνική τέχνη*, Αθήνα.
- SVORONOS, J. N. (1914): «Stylides, ancras hierae, aphlasta, stoloi, akrostolia, emboli, proembola et totems marins», *JLAN* 4: 81-152.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χ. (1899): «Κυκλαδικά», *ΑΕ*, 73-134.
- ΦΩΤΙΑ, Θ. Μ. (2001): «Παραστάσεις πολεμικών πλοίων 12^{ος} - 8^{ος} αι. π.Χ.», Σεμινάριο στο πλαίσιο του Α κύκλου του Μεταπτυχιακού προγράμματος του Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- WACHSMANN, S. (1996): «Bird-head devices on Mediterranean ships», in TZALAS H. (ed.), *Tropis IV. Proceedings of the fourth international symposium on ship construction in antiquity*, Athens, 28-31 August 1991, Athens, 539-572.
- WASHMAN, S. (1981): «The ships of the Sea Peoples», *IJNA* 10.3: 187-220.
- ZIMBONE, A. (2011): «Γοργόνες, Νεράιδες, Σειρήνες και άλλα θαλάσσια πλάσματα στην κρητική λαογραφική παράδοση», στο ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, Γ. Ε., *Πεπραγμένα Ι Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ4, Νεοελληνική Περίοδος, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006, Χανιά, 243-272.

